

чаються громадяни до співробітництва на довірчій основі. Використовуються методи зовнішнього нагляду. Ведеться аналітична обробка одержаної інформації, здійснюються окремі профілактичні заходи з метою попередження державних злочинів. Освідомча служба тісно взаємодіє з іншими силовими відомствами.

У сфері військової розвідки значним досягненням Гетьманату було вдосконалення її системи. Діяльність розвідувальних структур спрямовувалася на забезпечення пріоритетних стратегічних зусиль Генштабу в інтересах оборони, виявлення найбільш небезпечних для держави зовнішніх загроз.

В умовах напруженої оперативної обстановки в Україні в складі Особистого штабу гетьмана П. Скоропадського був створений Особливий відділ, який, окрім вирішення найвідповідальніших питань захисту безпеки держави та особи самого гетьмана, виконував і певні контрольно-інспекційні та координаційні функції відносно інших спеціальних та правоохоронних органів.

Але, незважаючи на досить солідний рівень організації діяльності органів безпеки, вони все ж таки не змогли вирішити покладених на них завдань. І причини цього були дуже серйозні. Подальше зростання соціально-економічної напруженості в Україні призвело до загального антигетьманського повстання, очоленого партіями соціалістичного спрямування, котрі об'єдналися в Український Національний Союз, що виділив зі свого складу керівний орган антигетьманської боротьби — Директорію — під проводом соціал-демократа В. Винниченка.

Не вдаючись до аналізу причин поразки Гетьманату, — це тема окремого дослідження, — зазначимо, що гетьманська доба є важливою сторінкою в історії спецслужб України, хоча б тому, що саме в цей період були сформовані повноцінні, як в структурному, так і в змістовному відношенні спеціальні служби, а їх досвід ліг в основу функціонування наступних органів безпеки національної державності. Водночас, історичні уроки досить повчальні. Вони свідчать, що коли професійне підмінюється політичним, потенціал безпеки держави різко знижується. Діяльність спецслужб втрачає свою ефективність.

¹ Державний вісник. — 1918. — №10; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4, 6-баз.; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф.1064, оп.1, спр.78, арк.1-3з.
² ЦДАВО України, ф.12, оп.1, спр.16, арк.54-57; Державний вісник. — 1918. — №38.
³ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5; Державний вісник. — 1918. — №38; ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.288, арк.1-2зв.
⁴ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4 зв.
⁵ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.65; спр.58, арк.6, 11.
⁶ Там же, арк. 60-62, ф.1794, оп.1, спр.19, арк.149-149зв.; Державний вісник. — 1918. — №38.
⁷ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.4 зв.
⁸ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.26-28; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.9-10.
⁹ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.35-36 зв.; ф.1092, оп.2, спр.158, арк.136-136 зв.
¹⁰ Там же, ф.1794, оп.1, спр.16, арк.65-65 зв.; ф.1216, оп.1, спр.16, арк.64; спр.62, арк.23, 35-35 зв.; спр.63, арк.21; ф.1064, оп.1, спр.13, арк.51-51зв.; Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.11-12. ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.65-67.
¹¹ Там же, спр. 58, арк.31.
¹² Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5 зв., 29.
¹³ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.58, арк.5, 32.
¹⁴ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.12-12зв.
¹⁵ ЦДАВО України, ф.1794, оп.1, спр.16, арк.81-81 зв.
¹⁶ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.5.
¹⁷ Там же, арк.14, 15, 15 зв.
¹⁸ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.16, арк.67.
¹⁹ Там же, ф.1092, оп.2, спр.713, арк.13-13 зв.
²⁰ Там же, ф.1216, оп.1, спр.48, арк.228-229; ф.1064, оп.1, спр.16, арк.72-72 зв.
²¹ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.23 зв.; Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського

(1873-1945). — К.: Академпрес, 1993. — С.62.
²² Державний вісник. — 1918. — №11; ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.36, арк.70-70 зв.
²³ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.36, арк.46; Державний вісник. — 1918. — №38.
²⁴ Державний архів Служби безпеки України, ф.2, оп.7, спр.5, арк.18.
²⁵ Там же, арк.12.
²⁶ ЦДАВО України, ф.1216, оп.1, спр.63, арк.14-15.
²⁷ Там же, арк.21.
²⁸ Там же, спр.64, арк.96.
²⁹ Там же, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.2, 13; Крип'якевич І. І. Ігнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). — 4-е вид., змін і доп. — Львів: Світ, 1992. — С.425.
³⁰ ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.35.
³¹ Ронге М. Разведка и контрразведка. — М.: Госвоениздат, 1939. — С.137.
³² ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.24, арк.98.
³³ Гражданская война и иностранная интервенция в СССР: Энцикл. — М.: Л.: Сов. энциклопедия, 1987. — С.20.
³⁴ ЦДАВО України, ф.1077, оп.1, спр.45, арк.2.
³⁵ Веденес Д. З історії розвідки і військової дипломатії України // Розбудова держави. -1993. — №9 — С.21.
³⁶ ЦДАВО України, ф.1074, оп.1, спр.45, арк.11.
³⁷ Там же, ф.1077, оп.1, спр.28, арк.3, 41-42.
³⁸ Там же, ф.2469, оп.1, спр.1, арк.44 зв.-45.
³⁹ Там же, арк.46, 47 зв.-49 зв., 78-78 зв.
⁴⁰ Там же, спр.7, арк.7-7зв.
⁴¹ Там же, спр.1, арк.48-49.
⁴² Там же, спр.7, арк.1, 2 зв.-3.
⁴³ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 г. — М.: Госполитиздат, 1942. — С.145-146, 149-151.
⁴⁴ ЦДАВО України, ф.1216, оп.2, спр.1, арк.27-30.
⁴⁵ Там же, ф.2469, оп.1, спр.1, арк.39-39 зв., 66 зв., 68, 70 зв.
⁴⁶ Там же, арк.39-40 зв., 75-76.

Олег Машевський

Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі культури, науки, мистецтва

29 квітня 1918 р. правими політичними силами за підтримки німецького і австрійського командування було здійснено державний переворот. Розпущено Центральну Раду. Демократичний лад УНР — замінено монархічним. Україну названо Українською Державою. В той же день Хліборобський Конгрес, який склався з 6432 уповноважених представників від восьми українських губерній, обрав Павла Скоропадського гетьманом України¹. В «Грамоті до всього українського народу» та «Законах про тимчасовий державний устрій» сповіщалось, що гетьман тимчасово, до скли-

кани Українського Союму, бере на себе повноту влади, призначає законодавчий та виконавчий орган — Раду Міністрів й виву судову владу — Генеральний Суд. Першочерговими завданнями проголошувались подолання анархії, економічної руїни, поновлення права приватної власності, забезпечення прав та умов праці робітників, а також — спокоею населення, законності і можливості творчої праці¹⁰. Гетьман, уповноважуючи 30 квітня 1918 р. М.П.Василенку сформулювати новий уряд, зажадав, щоб в основу його діяльності було покладено принципи національного відродження, але «без тих крайнощів, котрі, дратуючи населення, шкодили б нормальному розвитку національного життя і настроювали проти українства широкі кола інших національностей»¹¹. Незабаром, в урядовому повідомленні, підписаному всіма членами Ради Міністрів, зазначалося, що не може бути й мови про прямування нової влади до гніту української національності, а навпаки, остерігаючись насильств й радикальних дій, буде рішуче проводитись в життя ідея подальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі, державних і громадських установах¹². Отже, керівництво гетьманської держави заявляло про своє бажання продовжувати попередній курс щодо розвитку української мови та культури як головних чинників національного відродження. Гетьман, вітаючи 29 червня 1918 р. слухачів українських учительських курсів, закликав їх «прикласти весь свій розум і любов до неьки України, щоб підняти рідну школу якнайвище, бо тільки освіта допоможе народові вийти на кращий, спокійний і рівний шлях життя»¹³. Він же закликав представників з'їзду українських комісарів освіти у тому, що ставиться до справ освіти з особливою прихильністю, оскільки без національної культури неможливе існування держави¹⁴.

У авторитарній державі погляди на рішення гетьмана мали визначальний вплив на всі сторони життя країни, в тому числі й на національну культурницьку політику. П.Скоропадський був людиною двох культур — української та російської. З першою його пов'язували сімейні традиції: він належав до одного з найшляхетніших українських родів, представник якого, Іван Скоропадський, був з 1708 до 1722 рр. гетьманом України, та намагався врятувати українську державність після поразки І.Мазепи¹⁵. Вспливали також Михайло Скоропадський — один з культурних діячів України XVIII ст., його син Іван — депутат до комісії 1767 р., тітка Павла Петровича Слизавета Милорадович — культурна діячка XIX ст. Остання, зокрема, матеріально підтримувала Наукове Товариство імені Т.Шевченка у Львові. П.Скоропадський, який провів дитячі роки в родинному маєтку в Тростяниці, не міг стояти осторонь цих сімейних традицій, він усвідомив спорідненість з рідним краєм. В батьківській садибі була чимала колекція предметів української старовини, стіни прикрашали портрети українських гетьманів, у їх числі — Івана Мазепи. Побутувала рідна мова, співали народні пісні, дуже поважали та винагороджували бандуристів. Сім'я Скоропадських передплачувала «Київську Старовину», у пошани були наукові й літературні твори М.Костомарова. Усі ретельно дотримувались українських звичаїв та обрядів¹⁶. Вже перебуваючи в еміграції, Павло Петрович згадував також великий вплив на формування його патріотизму з боку П.Дорошенка, В.Горленка, Я.Новицького. Він підкреслював, що полюбив Україну, як країну зі славним історичним минулим та людьми з особливим, відмінним від московського світосприйняттям, культурними та духовними особливостями. Під час своєї служби в Петербурзі він ретельно вивчав історію своєї Батьківщини¹⁷. За свідченням Дмитра Дорошенка «за шаризму П.Скоропадський був одним з нечисленних панів-українофілів», що цікавився рідною старовиною, збирав її пам'ятки, шанував українське минуле, допомагав коштами виданням з історії та мистецтва, жертвував на культурні цілі, зокрема на пам'ятник Т.Шевченкові, мав намір відновити за свій рахунок видання «Киевской старини», яке припинилося 1907 р.¹⁸ Разом з тим, визначальний вплив на життєвий шлях П.Скоропадського справила російська система, в межах якої він робив престижну придворну і військово-кар'єру та вірно служив її інтересам. Офіційно вихований на російській культурі, майбутній гетьман вважав себе «російським українцем», патріотом великої імперії. В сім'ї Скоропадських розуміли українську державність як славне минуле не пов'язане з сучасністю та не робили зусиль до її відновлення. Вперше П.Скоропадський дізнався про український рух, коли прочитав в газетах про українські демонстрації навесні 1917 р. і спочатку сприйняв це як політичну акцію німців та австро-угорців з метою дестабілізації в тилу російських армій.

Очоловши Українську Державу, гетьман вважав за необхідне всляк підтримувати українську культуру, створити всі умови для того, щоб в школах діти навчалися рідною мовою, детально знали історію та географію України. Водночас, П.Скоропадський був противником витіснення російської культури, оскільки вважав, що вона була спільним надбанням російського й українського народів, результатом їх віками об'єднаних зусиль. Він був прибічником вільної боротьби та розвитку в Україні української та російської культур при певній державній підтримці першої, але без утисків і заборон щодо другої¹⁹. Павло Скоропадський, згадував, що він та його оточення в культурній політиці керувалися принципом «прямоюччи невпинно до створення зовсім самостійної української культури, рухаючись до цілковитої українізації всього народного виховання, робити це з найменшою шкодою для будь-яких культурних цінностей». Вони вважали, що зайвий різкий крок не тільки не сприятиме українізації, а, навпаки, може відштовхнути від неї ті елементи, які при обережному підході, легко могли б піддатися українській культурі. За визначенням гетьмана, керівництво Української Держави хотіло «не механічного, примусового залучення людей до українства, але до хімічного розчинення неукраїнських елементів в українській стихії»²⁰. Але поміркована політика зазнавала нищівної критики з боку прихильників радикальніших змін. Гетьман та його прихильники звинувачувались в тому, що «вони давали змогу росіянам гальмувати розвиток української справи»²¹. Однак практика підтвердила правильність урядового курсу, його ефективність. Чимало людей, які спочатку вороже ставились до всього українського, через деякий час безболісно ставали на український ґрунт. Про це написали у своїх спогадах М.Василенко, В.Науменко, Д.Дорошенко, відомі діячі, котрі, за свідченням Скоропадського, «блискуче переводили в життя спільно вироблені з ним директиви, які легко було давати, але важко реалізовувати в тодішніх умовах»²².

Особи, запрошені гетьманом керувати культурною політикою, поділяли його погляди щодо обережної, але невпинної дерусифікації даної галузі. Так, М.П.Василенко, який з 3 травня по 25 жовтня 1918 р. очолював Міністерство

народної освіти Української Держави, вже на першій нараді з керівниками Міністерства 9 травня 1918 р. вказав на те, що його завжди радувало проведення роботи цим відомством в національному напрямку, і він прийшов сюди не руйнувати, а продовжувати раніше зроблене. Однак, Микола Прокопович заявив, що його турбує думка неукраїнців нібито робота ведеться силоміць й треба зробити так, щоб ця справа мала інший вигляд в громадських колах, насамперед серед буржуазії. Міністр освіти зазначив, що остання відіграватиме велику роль в майбутньому і тому її необхідно зробити прихильником української державності. На національні суперечки витрачається багато сил і часу з школою для справи. Тому він намагатиметься йти до примирення національних течій, не покидаючи гасла уряду — самостійна національна Українська Держава. Крім того, М.П.Василенко повідомив, що Рада Міністрів дуже прихильно ставиться до відродження української культури і міністр фінансів пообіцяв на що справу великі асигнування¹⁴. Виступаючи в червні 1918 р. на з'їзді представників батьківських комітетів шкіл, М.Василенко зазначив, що в той час, коли створюється з України самостійна держава, повинна утворитися також і єдина українська національна школа, але не на руїнах іншої, а самостійним шляхом. Треба «дуже обережно підходити до національних питань й школа повинна будуватися на чисто педагогічних підвалинах»¹⁵. Як згадував Дмитро Дорошенко, широкі зв'язки міністра серед поступового російського громадянства, високе цінування ним російської культури, призвели до того, що «М.Василенко був своїм як серед українських, так і серед російських поступових кіл». Внаслідок цього, він гдавав, що українська національна культура і впливи російської культури повинні прийти в Україні до певного порозуміння та до мирного розмежування, але так, щоб не порушувалась домінуюча роль української культури. Водночас, на думку Д.Дорошенка, «своїм толерантним відношенням до російської школи він переборщував і не попадав в тон тодішніх настроїв українського громадянства»¹⁶.

Концептуальні погляди М.П.Василенка зазнали критики з боку націонал-радикалів, соціалістів — усіх противників режиму, який однозначно розглядався ними як антинаціональний та антинародний. Йому, зокрема, закидали звинувачення у гасмному російському патріотизмі, бажанні загальмувати українізацію шкільної справи та здійснювати подальшу русифікацію¹⁷. Звичайно, такі нарікання були перебільшеними. Факти свідчать про те, що користуючись своїм високим становищем в державі М.П.Василенко багато зробив для розвитку української школи та заснування національних культурних установ. Наприклад, у записці, яку М.Василенко подав на початку травня 1918 р. на розгляд гетьманові, він накреслив свої плани й вимоги щодо культурного будівництва: заснувати 4 українські університети, Академію наук, Національну бібліотеку, архів, музей, театр, а також українізувати всі типи шкіл¹⁸. За неповні шість місяців керування Міністерством освіти йому вдалося реалізувати значну частину цих задумів. Микола Прокопович домігся схвалення урядом 72 законів щодо розвитку національної культури. Ще 35 законопроектів були ним представлені Раді Міністрів¹⁹.

Петро Януарович Стебницький, який 24 жовтня 1918 р. змінив М.П.Василенка на посаді міністра освіти та мистецтв, продовжував справу свого попередника. В інтерв'ю газеті «Русский Голос» він заявив про концептуальні засади своєї діяльності: чільною школою в Україні має бути школа українська. Вона покликана формувати національну інтелігенцію, пробуджувати в ній творчі сили для державного будівництва. Водночас П.Я.Стебницький передбачав вільний розвиток в Україні і російської школи, оскільки цього вимагають інтереси російського населення²⁰.

Після П.Я.Стебницького (з 14 листопада по 14 грудня 1918 р.) Міністерство освіти очолював Володимир Павлович Науменко. Він був загартований українським лібералом-поступовцем, вважав, що «коли навчання рідною мовою потрібне, корисне й педагогічне, то українізацію треба розпочинати негайно, але проводити її треба тактично й обачно, підходити помалу, дотримуючись мудрої розваженості»²¹.

Керівництво гетьманської держави при формуванні кадрової політики в культурній галузі дотримувалось принципу — залучати до цієї справи діячів різних політичних симпатій, але відданих справі культурного відродження. Так, М.П.Василенко, очоливши Міністерство освіти, залишив на своїх посадах всіх його працівників, у тому числі й націонал-радикалів, які не погоджувались з проміркованою позицією керівництва щодо темпів друсифікації культурної сфери. Наприклад, генеральний секретар освіти І.Штещенко, голова департаменту позашкільної освіти С.Русова, керівник музичного відділу О.Кошиць різко критикували своїх керівників «за нерішучість у відстоюванні культурних потреб українського народу». Показовим було й ставлення до Михайла Грушевського — непримиримого противника гетьмана. Але саме йому керівництво Української Держави запропонувало посаду Президента новоствореної Української Академії наук²². На засіданні Ради Міністрів 19 липня 1918 р. представник Міністерства внутрішніх справ М.М.Воронович запропонував звільнити з посад вчителів, які ведуть антидержавну діяльність, або поділяють соціалістичні погляди²³. Міністр освіти М.П.Василенко відповів, що його відомство безумовно боротиметься проти активних антиукраїнців, але негативно поставився щодо пропозиції заборони на професію вчителям з соціалістичними поглядами. Як згадував П.Скоропадський, також до культурного будівництва залучались діячі, які не виявляли особливих симпатій до української державності, але були цінними фахівцями в даній галузі. Наприклад, М.П.Василенко запросив академіка Російської академії наук В.І.Вернадського очолити такі важливі установи, як Комісія по вищих наукових закладах і наукових інституціях при Міністерстві народної освіти, Тимчасовий комітет по утворенню Національної бібліотеки Української Держави, Комісія по виробленню законопроекту про утворення Української Академії наук²⁴. До українського відродження В.І.Вернадський ставився із значним скептицизмом і вважав маловірогідним відновлення України з чисто українською мовою і культурою, оскільки, на його думку, в країні не було жодного прошарку суспільства, який був би охоплений цією ідеєю». Він вважав Україну бідною на українські культурні сили та підкреслював в своєму щоденнику, що російська мова і надалі панує в Україні й тому повинна бути однією з державних²⁵. Однак В.І.Вернадський був, фактично, єдиним на той час вченим в Україні, знайомим з організацією академічної справи. Ці його знання та організаторські здібності дали змогу Міністерству освіти швидко провести роботу по створенню Української Академії наук та здійснити ряд інших проектів.

Важливим завданням для Міністерства народної освіти було створення єдиної системи навчальних закладів, яка забезпечувала б рівні можливості учнів для просування від найнижчих шаблів освіти до найвищих. В Російській імперії початкові школи поділялись на земські, міністерські, церковноприходські, нижчі початкові, вищі початкові з різними правовим статусом, що ускладнювало перехід учнів цих навчальних закладів до середніх шкіл, які, в свою чергу мали різні категорії й типи. Крім того, була ціла низка професійних і відомчих шкіл з різноманітними програмами та планами навчання, котрі дуже ускладнювали перехід з однієї школи до іншої²⁰. Перші кроки до створення єдиної школи зробив Тимчасовий Уряд, об'єднавши в Міністерстві освіти деякі школи Св. Синоду: церковно-парафіальні, двокласові і церковно-учительські. Роботу з передачі цих шкіл Міносвіті було продовжено за Української Народної Республіки²¹.

Після призначення М.П.Василенка міністром освіти він повідомив співробітникам міністерства, що є прихильником єдиної школи і буде проводити в життя її принципи²². За наполяганням Міністерства освіти гетьманський уряд прийняв закони: 1) про об'єднання до одного типу різномірних початкових шкіл та збільшення державної допомоги цим школам²³; 2) щодо скасування органів управління колишніми церковно-парафіальними школами та остаточну передачу їхнього майна міським і земським шкільним управам²⁴. Вживались заходи й щодо об'єднання професійних шкіл при різних інституціях у відомстві Міністерства освіти²⁵. Спеціальна комісія на чолі з товаришем міністра освіти П.Хо. одним продовжила діяльність по виробленню проекту єдиної школи в Україні та детальних програм шкільних предметів. Головною метою цієї роботи було створення єдиної шкільної системи, «яка б однаково обслуговувала все громадянство; всіх дітей незалежно від соціального та іншого становища їх батьків» й полегшувала перехід від одних шаблів освіти до інших²⁶.

Як і уряд УНР, керівництво гетьманської держави дбало про задоволення культурних потреб національних меншин. В урядовому повідомленні від 10 травня 1918 р. зазначалось, що в Українській Державі будуть забезпечені права всіх національностей і «уряд ставиться з великою пошаною до їх культури та не буде послугуватись ніякими засобами гніту й нетерпимості по відношенню до якої б то не було частини своїх громадян»²⁷. Це насамперед стосувалося польської та єврейської громад, які разом склали біля 13% населення України. За Гетьманату було одержано 35 єврейських і 12 польських гімназій. З осені 1918 р. польська громада міста Кам'янець-Подільського відкрила ще 2 польські гімназії та підготовчі курси при них²⁸. 20 червня в помешканні Польського народного університету відбувся перший випуск Польських комерційних курсів. На цю урочистість отримав запрошення міністр освіти М.П.Василенко²⁹. Значна допомога надавалась культурним закладам мусульман міста Києва³⁰.

Уряд Української Держави велику увагу приділяв підготовці педагогічних кадрів для національних шкіл. 25 червня 1918 р. Рада Міністрів асигнувала необхідні кошти на організацію курсів для вчителів польських і єврейських шкіл. Було злаштовано відповідні курси у 5 населених пунктах країни³¹. Також вживались заходи щодо відкриття Київської єврейської вчительської семінарії як бази для підготовки вчителів єврейських початкових шкіл. У єврейську вчительську семінарію були реорганізовані Харківські педагогічні курси. Велике значення мало відкриття при історико-філологічному факультеті Кам'янець-Подільського Державного Українського університету кафедр польської та єврейської літератури, а також кафедр румунської і молдавської мов³². За Гетьманату в Києві було відкрито перший в Україні Єврейський інститут теологічних і суспільних наук, в Катеринославі — Єврейський науковий інститут³³. Уряд П.Скоропадського намагався охопити українцізацією найближчі населені українцями регіони, що не входили до Української держави. Це стосувалося Холмщини, яка за Гетьманату активно залучалась до сфери впливу Української Держави. Там було сформовано Холмський комісаріат народної освіти, який за значної урядової фінансової підтримки вживав рішучих заходів щодо українізації навчальних закладів³⁴. Були організовані курси підвищення кваліфікації для вчителів Холмщини, Підляшшя й Західної Волині. Вони відкрилися з 15 червня 1918 р. в Бересті. Згідно з наказом Холмського губернського комісара освіти К.Дмитріюка з початку 1918/1919 навчального року на вчительські посади в межах даного комісаріату допускались лише ті вчителі, які пройшли курси українознавства³⁵.

У культурницькій політиці гетьманського уряду великої ваги надавалося ролі держави у культурному будівництві, створенню саме державних культурних інституцій як осередків національного відродження. На той час це був новий підхід, оскільки за Центральної Ради в силу нерозвиненості державних інститутів, а також соціалістичних ілюзій її провідників, культура вважалась переважно засобом громадської ініціативи. Згідно з такою концепцією, Українська Академія наук створюється не як напівдержавна асоціація вчених, чого прагнула значна частина українських діячів³⁶, а як елітна державна інституція з широкими практичними завданнями по розвитку продуктивних сил країни та закладенню наукових підвалин національного розвитку. Київський народний український університет, який був створений за часів Центральної Ради як громадський заклад, за Гетьманату перетворюється в державний, з наданням йому власного приміщення та необхідного фінансування. Крім того, в Кам'янець-Подільському було засновано Державний Український університет та виділено з державної скарбниці кошти на його утримання. Урядом було взято на державне утримання українські гімназії, відкриті громадськими організаціями за часів УНР та створено 50 нових державних середніх шкіл. З метою підготовки, на необхідному рівні, кадрів для українських театрів було засновано Державну драматичну школу та Державні інструкторсько-режисерські курси. Також гетьманський уряд організував такі державні культурні заклади загальнонаціонального значення, як Національна бібліотека, Симфонічний оркестр, Державна капела, Кобзарська школа. За гетьманщини було закладено основу Національного музею, Центрального архіву, Національної галереї, велася підготовка до відкриття Державного оперного театру. Зусиллями Головного управління мистецтв та національної культури було створено Державний драматичний театр. Народний театр у Троїцькому Домі, котрий був організований з допомогою Генерального Секретаріату як приватний заклад, отримав статус державного з наданням йому необхідної матеріальної підтримки³⁷.

Велике значення в культурному будівництві відіграє спосіб управління освітніми справами. За самодержавства, керування освітою було максимально централізоване, для вирішення найдрібнішого питання потрібен був дозвіл адміністрації. Все було спрямовано на те, щоб оберігати школу від будь-якої свіжої думки, проводити ідеї тільки консервативної казенної педагогіки. Тимчасовим Урядом старі попечителі округів були замінені представниками громадянства, директори й інспектори народних шкіл були обмежені в своїй діяльності, міські, повітові й губернські «училищные советы» було скасовано, а справу початкової освіти передано до земств та міських дум, педагогічним радам надавалося більше прав в житті школи⁴⁵. Разом з тим, представники організованого вчителства та громадянства починають формувати нові, колективні органи управління освітою: шкільні ради та комітети народної освіти. Другий всеукраїнський педагогічний з'їзд, який відбувся в серпні 1917 р., вирішив, що Генеральний секретаріат освіти, тимчасово, до зміни умов політично-громадського життя України, повинен мати своїх представників-комісарів в кожній губернії та повіті з метою «постійного зв'язку з місцями охорони української культури й сприяння утворенню української школи»⁴⁶.

Після проголошення Української Народної Республіки було скасовано шкільні округи й замінено комісаріатами з представників всіх національностей України. Дирекції й інспекції народних шкіл було ліквідовано, а їх функції, згідно з законом, ухваленим Центральною Радою 14 січня 1917 р., виконували комісари освіти та шкільні ради⁴⁷. Також, при Генеральному Секретареві освіти було утворено Генеральну шкільну раду освіти, яка складалася з представників Центральної Ради, Національних міністерств, делегатів від українських, російських, польських, єврейських вчительських спілок. Вона виконувала законодавчі та певні адміністративні функції. На практиці це мало привести до якомога ширшої децентралізації управління освітою.

За повідомленням тогочасної преси, після падіння самодержавства школа дедалі більше дезорганізувалася. Тимчасовий Уряд, а пізніше Генеральний Секретаріат, займалися більше політичними проблемами, справу початкової освіти було віддано земствам, з середніх та вищих шкіл утворились незалежні республіки, з якими Міністерство освіти майже не мало жодного контакту⁴⁸. Тому гетьманському Міністерству освіти, у його прагненні створити централізовану систему управління галуззю, довелося ламати структури своїх попередників. Керівництво Міністерства освіти для виправлення такого становища, насамперед, удосконалило структуру самого Міністерства: департамент середніх та вищих шкіл розподілило на два окремих відомства; організувало ряд нових відділів, секцій та комісій; створило Головне управління національної культури та мистецтв⁴⁹.

Міністр освіти М.П.Василенко неодноразово заявляв, що він прихильник децентралізації управління культурною сферою. Однак, на думку Миколи Прокоповича, щоб налагодити нормальну роботу освітніх закладів, необхідно було створити систему адміністративних органів⁵⁰. Таким чином, в управлінні освітою за часів Гетьманату з'являються централістичні тенденції. Разом з намаганням уряду надати більшої керованості культурно-освітнім процесам, це пояснюється й суперечностями між М.П.Василенком та комісарами освіти, які вимагали рішучих дій щодо дерусифікації галузі. Міністр освіти після кількох таких конфліктів з Генеральним комісаром освіти І.М.Стещенком, вирішив ліквідувати інститут комісарів «як тимчасовий, викликаний потребами революційного моменту». Для керівництва освітою в губерніях, особисто міністр призначив управляючих шкільними справами⁵¹. Крім того, колишню Генеральну шкільну раду було замінено Радою міністра, яка формувалася, також, міністром освіти та мала права законодавчої ініціативи⁵².

Для вироблення нового плану управління освітньою сферою Міністерство освіти організувало спеціальну комісію на чолі з В.П.Науменком, яка підготувала «Тимчасовий закон про управління шкільними справами в Україні». Згідно з цим проєктом, Міністерство освіти об'єднувало під своїм керівництвом всі наукові, просвітні й мистецькі інституції в Україні. Для керування цими справами на місцях, створювались губернські й повітові шкільні управління. До губернського управління входили: управляючий та його заступник (призначались міністром освіти), по одному представнику губернського земства та міської думи губерніального міста, представник педагогічного персоналу шкіл губернії. Постійно працювали управляючий та його заступник, а вся управа збиралась у разі розгляду найважливіших назрілих питань. Всі рішення приймались простою більшістю голосів. Якщо управляючий не погоджувався з постановою, то ця справа передавалась на розгляд міністра. На повітовому рівні створювались повітові шкільні управи, які знаходились в безпосередньому підпорядкуванні губернських управ та мали подібні до них функції та представництво⁵³. Наскільки ефективним був такий план управління не було змоги переконатись, оскільки цей законопроект був внесений на розгляд Ради Міністрів лише 10 грудня 1918 р. — за п'ять днів до падіння Гетьманату. Однак, проєкт зазнав помітної критики сучасників, які звикли за часи Центральної Ради до виконання державних функцій громадськими органами. Вишезгадана система управління здавалася багатьом надто централізованою. Так, відомий педагог С.Сірошійко вийшов зі складу комісії по розробці цього проєкту, оскільки вважав, що його здійснення призведе до повної руйни в царині освіти⁵⁴.

Керівництво Української Держави при проведенні культурницької політики намагалось врахувати громадську думку і з цією метою підтримувати тісні контакти з широкими суспільними верствами. Як згадував П.Скоропадський, не маючи в державі представницького органу, він намагався дізнаватись про суспільні настрої, приймаючи якомога більшу кількість різних делегацій та окремих громадських діячів, в тому числі — фахівців з культурних справ⁵⁵. Так, гетьман зустрічався з представниками з'їзду українських комісарів освіти, слухачів учительських курсів, Правничого товариства, делегаціями викладачів та студентів окремих навчальних закладів, такими авторитетними науковцями як В.Вернадський та Д.Багалій, археологом Г.Стеллецьким та іншими⁵⁶.

Міністерство народної освіти та мистецтв, «з метою проведення роботи не бюрократичним шляхом, а згідно з вимогами громадянства», організувало ряд з'їздів та нарад. За Гетьманату відбулись з'їзди: українських комісарів

освіти, державних та приватних вузів України, «Просвіти», викладачів польських шкіл, батьківських організацій, природодослідників, діячів преси пластичних мистецтв, українських митців, представників художніх організацій, а також наради вчителів українознавства, комерційної, професійної освіти, з питань бурс-інтернатів при середніх школах. Гетьман, міністр освіти, його заступники брали участь в більшості цих зібрань та заявляли, що будуть керуватись їх побажаннями в своїй подальшій роботі²⁰.

На жаль, за Гетьманату значна частина проросійськи налаштованих урядовців чинила спротив відродженню української культури. Деякі губернські й повітові старости переслідували культурних працівників під приводом боротьби з більшовицькою агітацією. Особливо активізувалися антиукраїнські сили після проголошення гетьманом 14 листопада 1918 р. федерації України з майбутнього небільшовицькою Росією. Новий уряд на чолі з С.Гербелем і, особливо, військова влада, наділена широкими повноваженнями для боротьби проти Директорії, за місяць свого правління встигли завдати значних збитків українському відродженню. Офіцерські дружини захопили приміщення Українського клубу, Українського наукового товариства, Київського державного українського університету, Комерційного інституту. Наказом київського отамана всі вищі школи було тимчасово закрито під приводом «унікнення впливу шкідливих елементів на студентську молодь»²¹.

Незважаючи на вищезгадані негативні явища, можна зробити висновок, що гетьманська доба в культурній галузі дала багато позитивного. Гетьман П.Скоропадський, міністри освіти та мистецтв М.Василенко, П.Стебницький, В.Науменко доклали значних зусиль для відродження української культури. В результаті було проведено українізацію школи всіх ступенів. Не займаючи старі російські гімназії, уряд вимагав вивчення в них як обов'язкових предметів української мови і літератури, історії та географії України. Натомість, протягом літа-осені, по містах і деяких селах було відкрито близько 100 українських гімназій. В рамках цієї політики відбулося заснування двох українських державних університетів у Києві та Кам'янці-Подільському. Видатними віхами національно-культурного будівництва в Українській державі були заснування Української Академії наук 14 листопада 1918 р., Національної галереї мистецтв, Національного музею та Української Національної бібліотеки з книжковим фондом понад 1 млн. книжок. До цих досягнень треба ще додати заснування Українського драматичного театру, Української Державної капели під проводом О.Кошиця та Державного симфонічного оркестру під керівництвом О.Горілого.)

²⁰ Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т.ІІ. Українська гетьманська держава 1918 року — Нью-Йорк, 1954. — С.28-39.

²¹ Державний вісник. — 1918. — 16 травня.

²² Киевская мысль. — 1918. — 3 мая.

²³ Державний вісник. — 1918. — 16 травня.

²⁴ Ірський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики. — Торонто, 1973. — С.133-134.

²⁵ Відродження. — 1918. — 16 липня.

²⁶ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т.2. — К., 1992. — С.80-82.

²⁷ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.387-388.

²⁸ Там само. — С.48.

²⁹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — С.264.

³⁰ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917-грудень 1918. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.57, 154, 228-234, 387.

³¹ Скоропадський П. Українська культурна праця на гетьманщині. — Культура і життя. — 1991. — № 31.

³² Маминевський Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917-1918. — Чужина, 1973. — С.406-452.

³³ Скоропадський П. Українська культурна праця на гетьманщині. Культура і життя. — 1991. — №31.

³⁴ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.6, арк.1-2 зв.

³⁵ Відродження. — 1918. — 7 червня.

³⁶ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє-минуле. — Мюнхен, 1969. — С.319.

³⁷ Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 році. — Вінніпег, 1965. — С.44. Доленга Д. Скоропадщина. — Варшава, 1934. — С.50.

³⁸ Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко його життя та наукова діяльність // Український історик. — Нью-Йорк. — № 314. — С.45.

³⁹ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.63, арк.2-13.

⁴⁰ Киевская мысль. — 1918. — 27 сентября.

⁴¹ Русский голос. — 1918. — 23 марта; Вільна українська школа. — 1917-1918. — №1. — С.33.

⁴² Сохавь П.С., Ульяновський В.І., Кіржач С.М. М.С. Грушевський і Academia. — К., 1993. — С.42-43; Кошиць О. Спогади. — К., 1995. — С.351-354.

⁴³ ЦДАВО України, ф.1-64, оп.1, спр.6, арк.120-120 зв.

⁴⁴ Там само, ф.2201, оп.2, спр.598, арк.5,14.

⁴⁵ Вернадський В.И. Дневники. 1919-1921. — К., 1994. — С.81-82, 85-86, 88, 93.

⁴⁶ Відродження. — 1918. — 17 травня.

²⁰ Держархів м. Києва, ф.185, оп.1, спр.513, арк.141; Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції. — К., 1920. — С.42.

²¹ Народна справа. — 1918. — № 19. — С.28.

²² Державний вісник. — 1918. — 10 серпня.

²³ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.12, арк.85.

²⁴ Там само, ф.2201, оп.3, спр.58, арк.9-9 зв.; 23-24; 29-29 зв.

²⁵ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.676, арк.1-84; Проект єдиної школи на Україні. — Кам'янець-Подільський, 1919. — С.1-6.

²⁶ Державний вісник. — 1918. — 16 травня.

²⁷ Відродження. — 1918. — 16 липня, Нова Рада. — 1918. — 2 серпня.

²⁸ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.1, арк.1-2.

²⁹ Там само, оп.3, спр.31, арк.7.

³⁰ Державний вісник. — 1918. — №12.

³¹ Майборода В.К., Майборода С.В. Гетьман Скоропадський і освітні справи в Україні // Освіта. — 1992. — № 24-25.

³² Держархів м. Києва, ф.163, оп.121, спр.1409, арк.1-8; Відродження. — 1918. — 16, 17, 27 листопада.

³³ ЦДАВО України, ф.1064, оп.1, спр.217, арк.1, спр.12, арк.113 зв.; ф.2201, оп.3, спр.1, арк.58.

³⁴ Вісник Холмського губерньського староства. — 1918. — 2 листопада.

³⁵ Нова Рада. — 1918. — 18 червня.

³⁶ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.63, арк.12 зв.-13.

³⁷ Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр. — К., 1920. — С.48.

³⁸ Вільна українська школа. — 1917. — №1. — С.33.

³⁹ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.12, арк.56; спр.6, арк.3, 32-34.

⁴⁰ Відродження. — 1918. — 17 травня.

⁴¹ ЦДАВО України, ф.2457, оп.1, спр.1, арк.1-4; ф.2201, оп.1, спр.50, арк.42-42 зв.; спр.326, арк.193; спр.329, арк.14.

⁴² Там само, оп.1, спр.10, арк.15.

⁴³ Сірополько С. Перший генеральний секретар і міністр народної освіти І.М.Стешенко // Іван Стешенко. — К., 1994. — С.154.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.6, арк.3.

⁴⁵ ЦДАВО України, оп.3, спр.27, арк.32-40.

⁴⁶ Нова Рада. — 1918. — 23 липня.

⁴⁷ Скоропадський П. Спогади. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.160, 172.

⁴⁸ ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.74, арк.211,214 зв.; Відродження. — 1918. — 16, 23 липня.

⁴⁹ Держархів м. Києва, ф.18, оп.1, спр.1847, арк.115-116; Держархів Київської області, ф.1447, оп.1, спр.28, арк.1-20; ЦДАВО України, ф.2201, оп.1, спр.54, арк.236-237, спр.58, арк.48, спр.327, арк.43-48,59; Щербаківський В. Український університет в Полтаві. — Полтава, 1994. — С.10.

⁵⁰ Держархів м. Києва, ф.16, оп.465, арк.84,97, ф.18, оп.1, спр.1856, арк.4; Державний вісник. — 1918. — 16 листопада; Вісник Холмського губерньського староства. — 1918. — 30 листопада.